

УДК: 821.512.154(043.3)

Каратаева С. К., ф. и. к., доцент, И. Арабаев ат. КМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПОЗИЦИЯЛЫК СОЗУЛМАЛАР

Кыргыз тилинде интервокалдык позициядагы үнсүздүн сыйлыгышып түшүп калып, жанаша эки муундагы үндүүлөрдүн биригишинен келип чыккан кийинки созулмалар менен катар позициялык созулмаларды кезиктирүүгө болот. Позициялык созулмалар кеп агымында тыбыштардын бири-бирине тийгизген таасиринен улам келип чыгат. Үндүүлөрдүн мындай созулуп айтылышы тыбыштардын позициялык өзгөрүүсү деп аталып, бир катар түрк тилдеринде фонемалык мүнөзгө ээ. Кууш үндүүгө препозициялык абалда келген ачык муундагы кең үндүүнүн созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак тобуна жана кыпчакташкан түрк тилдерине мүнөздүү.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде позициялык созулмалардын келип чыгыш шарттары дээрлик окшош. Кыргыз адабий тилине караганда анын диалекттеринде позициялык созулмалар көбүрөөк кездешет. Позициялык созулмалар кыргыз тил илиминде дагы кенен изилдөөнү талап кылган маселелердин бири.

Өзөктүү сөздөр: позициялык созулмалар, тыбыштардын модификациясы, позициялык-комбинатордук шарт, фонетикалык процесс, үндүүлөр, ачык муун, жабык муун, кваллиметрикалык көрсөткүч, кыргыз тили, түрк тилдери.

Каратаева С. К., к. ф. н., доцент, КГУ им. И. Арабаева

ПОЗИЦИОННЫЕ ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В кыргызском языке наряду с вторичной долготой, развившейся в результате выпадения интервокальных согласных с последующим стяжением гласных в один долгий звук, отмечается функционирование позиционной долготы гласных. Позиционная долгота возникает в результате влияния звуков друг на друга в потоке речи. Подобное удлинение гласных относится к позиционным изменениям звуков и в ряде тюркских языков и имеет фонологический характер. Позиционная долгота широкого гласного открытого слога перед узким гласным следующего слога характерно для кыпчакских и кыпчакизированных тюркских языков.

Условия образования позиционных долгот в тюркских языках, в том числе в кыргызском языке в основном совпадают. Позиционные долготы больше проявляются в диалектах, чем в литературном кыргызском языке. Такой вид долготы гласных в кыргызском языке не отмечавшиеся прежде в научной литературе требуют дальнейшего исследования.

Ключевые слова: позиционная долгота, модификация звуков, позиционно-комбинаторные условия, фонетический процесс, гласные звуки, открытый слог, закрытый слог, кваллиметрический показатель, кыргызский язык, тюркские языки.

Karataeva S. K., candidate of Philology Sciences, Associate Prof
I. Arabaev Kyrgyz State University

POSITIONAL LONG VOWELS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

In the Kyrgyz language, along with the secondary longitude, which developed as a result of the loss of intervocal consonants with the subsequent contraction of vowels into one long sound, the functioning of the positional longitude of the vowels is noted. Positional longitude results from the influence of sounds on each other in the stream of speech. Such lengthening of vowels refers to positional changes in sounds, and in a number of Turkic languages and it has a phonological character. The

positional longitude of a wide vowel of an open syllable before a narrow vowel of the next syllable is characteristic of the Kypchak and Kypchakized Turkic languages.

The conditions for the formation of positional longitudes in the Turkic languages, including in the Kyrgyz language, are basically the same. There are more positional longitudes in dialects than in the literary Kyrgyz language. This type of vowel length in the Kyrgyz language, which has not been noted before in the scientific literature, requires further research.

Key words: *positional longitude, modification of sounds, positional-combinatorial conditions, phonetic process, vowel sounds, open syllable, closed syllable, qualimetric indicator, Kyrgyz language, Turkic languages.*

Кептеги тыбыштардын артикуляциясы көбүнчө сөздөгү ээлеген ордуна жана фонетикалык шарттардан көз каранды. Кеп агымында бир эле тыбыш ар кандай фонетикалык шарттарда түрдүү артикуляциялык белгилерге ээ болуп, өзгөрүүгө дуушар болот. Мындай позициялык-комбинатордук фонетикалык процесстер тыбыштардын кеп агымындагы модификациясы деп аталат. Позициялык фонетикалык процесстерге кеп агымындагы тыбыштардын сөздөгү ээлеген позициясы менен (сөз башында, ортосунда, аягында, басым түшкөн же басымсыз муун ж.б.) шартталган тыбыштык өзгөрүүлөр кирет.

Позициялык-комбинатордук шарттардын өзгөрүшү айрым түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн келип чыгышына түрткү берсе, кээ бир түрк тилдеринде үндүүлөрдүн квалиметрикалык көрсөткүчүн гана жогорулаткан. Мындай кубулуш кыргыз, алтай, хакас, шор, чулум түрктөрү, тува, балкар, гагауз, түркмөн, чуваш, казак, башкыр, татар сыяктуу түрк тилдерине мүнөздүү.

Түрк тилдериндеги позициялык созулмалар шор [Дыренкова, 1941], балкар [Филоненко, 1940], Волга боюндагы түрк тилдери [Рясянен, 1955], гагауз [Покровская, 1964], хакас [Боргояков, 1966], чулум-түрк [Дульзон, 1973; Бирюкович, 1975], алтай тилинин диалектилери (кумандин, алтай-кижи, туба-диалект) [Селютина, 1986; Шалданова, 2003; Сарбашева, 2004], тува [Дамбыра, 2005; Саая, 2005] жана кыргыз [Эсенбаева, 2008] тилдеринин материалында изилденген.

Окумуштуулардын пикиринде, үндүүлөрдүн мындай созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак тобуна жана кыпчакташкан түрк тилдерине мүнөздүү, бирок экинчи созулмалар өнүккөн түрк тилдеринде гана семантизациялашкан.

Түрк тилдеринде позициялык созулмалардын келип чыгуу шарттары негизинен окшош болгону менен, айрым бир спецификалык бөтөнчөлүктөргө ээ. М. Рясянен үндүүлөрдүн позициялык шарттардан улам созулуп айтылышы карачай, хакас тилинин койбал диалектисинде, чуваш, башкыр, кыргыз, казак тилдеринде кезигерин, өзгөчө, Волга боюндагы түрк тилдерине мүнөздүү экендигин белгилейт. Окумуштуу мындай созулмалардын келип чыгышын „...ачык муундагы үндүүдөн кийин жабык муун келсе (i, i кууш үндүүлөрү менен), жабык муундагы үндүү кыскарып, өзүнө чейинки муундагы үндүүнүн созулуп айтылышын шарттайт“, - деп түшүндүрөт [Рясянен, 1955: 42,58].

Огуз тобундагы түрк тилдеринен түркмөн, гагауз тилдерине да мүнөздүү. Түркмөн тилинде үндүү менен аяктаган сөзгө илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсү уланганда, уңгудагы акыркы кыска үндүү созулмага өтөт, бирок мүчөдөгү кууш үндүү редуцияга учурабайт: ата + -нын → атанын «отца», көчө + -ни → көчәни ж.б. [Дмитриев, 1955: 189]. Гагауз тилинде басым түшпөгөн биринчи муундагы түпчүл [a] үндүүсүнөн кийин басым түшкөн [ы] кууш үндүү келсе, биринчи муундагы үндүү созулмага өтүп айтылат. Мындай учурда басым түшкөн экинчи муундагы кыска үндүү сандык редуцияга учурайт: каары „женщина“, сааклы „тайно“, кааршы „напротив“. [e], [o], [ö]

орточул үндүүлөрү басым түшпөгөн биринчи муунда келип, алардан кийин басым түшкөн кууш үндүү келсе, биринчи позициядагы үндүү дифтонгдошкон мүнөзүн сактап калат. Мындай үндүүлөр кулакка жарым созулмадай угулат, мисалы, б^нери // беери «начиная с», ки^нди // кеенди «сам», «свой». Л. Покровскаянын айтымында, позициялык созулмалар гагауз тилинде фонемалык касиетке ээ эмес, орфографиялык эреже боюнча жазууда чагылдырылбайт [Покровская, 1964: 32].

В. Филоненко биринчи муундагы үндүүнүн созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак-половец тобуна кирген балкар тилинде кезигерин белгилейт. Балкар тилинде [a], [e], [o], [ö] үндүүлөрү менен аяктаган ачык муундан кийин [и], [у], [ю] үндүүлөрү менен муун келсе, биринчи муундагы үндүүлөр дайыма созулуп айтылат: кырын «живот» - биринчи муунда [aa] созулмасы менен, тери „кожа“ - биринчи муунда [ээ] созулмасы менен ж.б. [Филоненко, 1940: 12-13]. Гагауз тилиндеги [a], [e], [o], [ö] үндүүлөрүнүн ачык же жабык муунда келиши маанилүү эместигин эске албаганда, балкар жана гагауз тилдеринде позициялык созулмалардын жасалыш шарттары окшош.

Позициялык созулмалар Түштүк Сибирдеги хакас, алтай, шор, чулум-түрк тилдеринде көбүнчө ачык муунда жана кууш үндүүлөрдүн алдында гана кездешет. М. Боргояков хакас тилинин өзгөчө сагай диалектисинде [a], [э (e)], [o], [ö] жана [и] кийинки муундагы [ы], [і] үндүүлөрүнөн мурда келгенде созулмага өтүп, ал эми созулма менен кыска үндүүнүн таасиринен ортодогу каткалаң үнсүз адатта жумшарып айтыларын көрсөтөт [Боргояков, 1966: 82].

Алтай тилинин диалектилеринде [и] жана [ы] алдында гана эмес, [у] жана [ү] мурда келген учурда да кең үндүү созулуп айтылат. Алтай тилинин түндүк диалектилеринде биринчи муундагы кең үндүү менен кийинки муундагы кууш үндүүнүн квантитетинин катышы төмөнкүдөй: тува диалектисинде – 4,8 [Сарбашева, 2004:84], куманды кизи – 4,1 [Селютина, 1998:35]. Үндүн созулушу [ы], [і] гана эмес, [у], [ү] үндүүлөрүнө препозициялыкабалда турган башка муундарга да мүнөздүү. Бул өзгөчөлүк түндүк алтай диалектилерин шор [Дыренкова, 1941; Шавлова, 1986:32-33] жана тува [Дамбыра, 2005: 180-182] тилдерине жакындатат. Бул тилдерде кууш үндүүлөрдөн мурда келген ачык муундагы кең үндүү созулуп айтылат. Алтай тилинин онгудай говорунда гана позициялык созулмалардын функциялык жөндөмү өнүмдүү эмес [Шалданова, 2007: 205-209].

Тува тилинде, өзгөчө, анын каа-хем говорунда позициялык созулмалар – кеңири таралган кубулуш. Позициялык созулмалар төмөнкү фонетикалык шарттарда келип чыккан: а) кууш үндүү менен келген муундан кийин: шыдыраа «шахматы», *алт.* шатра «шашки» < šatara «шахматы»; б) кууш үндүү менен келген муундан мурда: хаажы «кайма», *алт., тел., шор.* каайы «опушка, обшивка платья», *п.-монг.* qajı «кайма»; в) кууш үндүүлөр менен келген муундардын ортосунда келсе: инээлик *диал. ад.т. ордунда* инелик; г) созулма кууш үндүүдөн турган муун менен жанаша келген учурда да позициялык созулмалар келип чыгат: харыыл «утюжок, рубанок» < монг. харуул, п.-монг. харагул «рубанок» [Саая, 2005: 78].

Кыргыз тилиндеги позициялык созулмалар жөнүндөгү алгачкы маалыматты Г. Эсенбаеванын изилдөөсүнөн кезиктирүүгө болот. Автор кыргыз тилинде позициялык созулмалардын функцияланышын аныктоо максатында CV-CVC тибиндеги эки муундуу 16 лексемага (багым, балык, ташым, жаным, борук, төшүм ж.б.) компьютердик программаны пайдалануу менен талдоо жүргүзгөн. Компьютердик программа аркылуу талданган маалыматтар кыргыз тилинде кууш үндүү менен келген муундун алдындагы

ачык муундагы кең үндүү 1,4-1,9 эсе созулуп айтыларын көрсөткөн. Мындай эксперименталдык изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилине позициялык созулмалар мүнөздүү болгондугун тастыктаган [Эсенбаева, 2008: 179-184].

Г. Эсенбаева белгилегендей, кыргыз тилинде позициялык созулмалар кездешет. Бирок биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, алар локалдык мүнөзгө ээ.

№	Диалектизмдер	Адабий тилдин нормасы	Мааниси
1	<i>батк.</i> аагыл	агыл	короо
2	аарчы-	аарчы-	тазалоо
3	<i>нам.</i> аарык	арык	суу агызуу үчүн казылган алыш
4	<i>нам.</i> билээрик	билерик	аялдар билегине сала турган кооздук буюм
5	<i>нам., жерг., батк.</i> бөөрү	бөрү	карышкыр
6	<i>жжсол.</i> жаакын	жакын	алыс эмес, жуук
7	<i>сүл.</i> жээнтек	жентек	бала төрөлгөндө элге той катарында берилүүчү тамак-аш
8	<i>нам.</i> коргоошун	коргошун	салмагы оор, жумшак, кара-көк түстөгү металл
9	<i>жерг.</i> көөкүл	көкүл	маңдайдан чекеге түшүрүлүп коюлган кыска чач
10	<i>нам., ноок.</i> тээри	тери	адамдын, айбандын денесин каптап турган тышкы катмары

Кыргыз тилинин диалектилеринде, негизинен, эки муундуу, айрым учурларда гана көп муундуу сөздөрдөгү этимологиялык кыска үндүү созулмага өткөн. Мындай созулмалар адабий тилде кыска үндүүлөргө туура келет. Диалектилердеги созулмалар төмөнкү позициялык шарттарда келип чыккан:

1) Биринчи муундагы этимологиялык кең, кыска үндүүнүн созулмага өтүшү VC-CV тибиндеги сөз формаларында кездешет: *батк.* аагыл – *ад.т.* агыл „короо“, *нам.* аарык – *ад.т.* арык „суу агызуу үчүн казылган алыш“, *ад.т.* аарчы-/арчы- „тазалоо“. Кыргыз тилинде биринчи муундагы кең үндүүлөр гана эмес, орточул үндүүлөр созулмага өтөт: *жжсол.* оорун – *ад.т.* орун „бир нерсени коё турган, отура турган жай“, *нам.* өөрүк – *ад.т.* өрүк.

2) CV-CV тибиндеги эки муундуу сөздөрдө биринчи муундагы кең үндүү созулмага өткөн. Биринчи муундагы кең үндүүгө препозициялык абалда д, ж, к, т үнсүздөрү келет: *нам.* даалы – *ад.т.* далы „арканын жогору жагындагы күң жилик менен туташкан үч бурчтуу сөөк“, *жерг.* жаады – *ад.т.* жады „чөп, саман сыяктуу тоюттарды кескич“, *батк.* каары – *ад.т.* кары „үйдүн үстүнө кое турган устун“, *нам., ноок.* тээри – *ад.т.* тери „адамдын, айбандын денесин каптап турган тышкы катмары“. [а], [э] кең үндүүлөрүнөн кийин д, р, т үнсүздөрү келет: *нам.* жаары – *ад.т.* жары „жетишгүү болуу“, *батк.* жээти – *ад.т.* жети „сан“.

3) Биринчи мууну кең үндүү менен аяктаган CV-CVC тибиндеги сөз формаларында да үндүүнүн созулуп айтылган учурларын байкоого болот: *жжсол.* жаакын – *ад. т.* жакын «алыс эмес, жуук», *нам.* жаарык – *ад. т.* жарык „нур, шоола“. Кыргыз тилинин

диалектилеринде мындай типтеги сөз формасы орточул үндүү менен аяктаса да, созулмага өтөт: *жерг. көөкүл – ад. т. көкүл* „маңдайдан чекеге түшүрүлүп коюлган кыска чач“, *нам. нөөшөр – ад. т. нөшөр* „катуу жааган жамгыр“, *батк. соолун – ад. т. сонун* „эң жакшы, мыкты“.

4) Биринчи мууну жабык үндүү менен аяктаган CVC-CV тибиндеги сөз формаларында да кең үндүү созулуп айтылат: *сүл. жээнтег – ад. т. жентег* „бала төрөлгөндө элге той катарында берилүүчү тамак-аш“.

5) Үч муундан турган CV-CV-CV тибиндеги сөз формаларында биринчи муундагы [а] созулмага өтүп айтылат. Препозицияда ж, ал эми постпозицияда үнсүзү келет: *кашк. жаадыра – ад. т. жадыра* „көңүлдүү, шат“.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде Түштүк Сибирдеги хакас, шор, тува жана алтай тилдери сыяктуу эле эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калып, жанаша келген эки муундагы үндүүлөрдүн биригишинен келип чыккан кийинки созулмалар менен катар сөздөгү ээлеген орду менен шартталган позициялык созулмалар да бар. Мындай созулмалар, негизинен, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү экендигин тилдик фактылар көрсөттү.

Адабияттар:

1. Боргояков М. И. Об образовании и развитии некоторых долгих гласных в хакасском языке // Ученые записки Хакасского НИИЯЛИ. -Абакан, 1966. Вып. XII. - С.81-98.
2. Дамбыра И. Д. Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка. -Новосибирск: ИД «Сова», 2005. -224 с.
3. Дмитриев Н. К. Вторичные долготы в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.198-202.
4. Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. -309 с.
5. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. -М.: Наука, 1964. -301 с.
6. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков // Пер. А. А. Юлдашева. -М.: Издательство иностранной литературы, 1955. -206 с.
7. Саая О. М. Долгие гласные тувинского языка (в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими). Автореф. канд. дисс. -Новосибирск, 2005. - 22 с.
8. Сарбашева С. Б. Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте). -Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. -244 с.
9. Селютина И. Я. Фонетическая и фонематическая длительность кумандинских гласных // Фонетические структуры в сибирских языках. -Новосибирск, 1986. -С. 16-46.
10. Филоненко В. И. Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. -Нальчик, 1940. -88 с.
11. Федина Н. И., Широбокова Н. Н. Вокализм чалканского языка // Сибирский филологический журнал. -2019. №3. -С.244-258.
12. Шалданова А. А. Вокализм диалекта алтай-кижи алтайского языка (в сопоставительном аспекте). Канд. дисс. -Горно-Алтайск, 2003. -219 с.
13. Эсенбаева Г. А. Вокализм киргизского языка в сопоставлении тюркскими языками Южной Сибири. Канд. дисс. -Новосибирск, 2008. -227 с.

Сөздүктөр:

1. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. -Фрунзе: Илим, 1972. -712б.
2. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. -Бишкек, 2009. -1379 б.
3. Кыргызча-орусча сөздүк / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. -503 б.
4. Кыргызча-орусча сөздүк / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. -473 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Редакторлор: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. -Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.